

شناخت‌نامه دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن

* مه‌ری نصیری

تاریخ دریافت: ۹۸/۱/۱۴

** حسین خسروی

تاریخ پذیرش: ۹۸/۴/۱۰

*** اصغر رضاپوریان

چکیده

شناخت‌نامه یا تک‌نگاری (Monographie) پژوهشی است که (معمولاً) توسط یک نویسنده و در خصوص موضوعی واحد انجام می‌شود و نتیجه آن که با شرح و تفصیل و جزئیات همراه است، در قالب کتاب، مقاله و یا پایان‌نامه (رساله) ارائه می‌گردد. تحقیق به شیوه تک‌نگاری را نخستین بار فردریک لوپله در قرن نوزدهم در توصیف زندگی کارگران به کار برده است. او نتایج بررسی‌های خود را به صورت کتابی زیر عنوان کارگران سال ۱۸۵۵ منتشر کرد. در ایران ابتدا تک‌نگاری با چاپ کتاب «اورازان» توسط جلال آل‌احمد آغاز شد، سپس نوشتن تک‌نگاری‌ها به شیوه جدیدتری شکل گرفت. موضوع این مقاله نیز اختصاص دارد به شناخت‌نامه محمدعلی اسلامی ندوشن. در این مقاله اسلامی ندوشن معرفی، آثار او طبقه‌بندی، سپس مشهورترین آثارش بررسی می‌گردند.

کلیدواژگان: شناخت‌نامه، محمدعلی اسلامی، آثار، تحلیل.

* دانشجوی دکترای تخصصی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شهرکرد دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران.

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران.

h_khosravi2327@yahoo.com

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران.

نویسنده مسئول: حسین خسروی

مقدمه

بزرگان دانش و ادب، پرتویی از رازهای نهفته هستی‌اند، که با درخشش خود سبب هدایت پویندگان، به سرمنزله مقصود می‌شوند. نویسندگان و شاعران بزرگ ایران زمین هم، سرمایه‌های جاودانه این کشور هستند که باید به ایرانیان و جهانیان شناسانده شوند تا خدمات ارزنده‌ای که در رشد و بالندگی زبان فارسی ارائه داده‌اند بر همگان آشکار شود و جویندگان دانش و ادب بتوانند از آثار گرانبگر آنان جهت شکوفایی ذهن و آگاهی اندیشه استفاده نمایند. یکی از روش‌هایی که به وسیله آن می‌توان بزرگان را معرفی کرد، شناخت‌نامه یا تک‌نگاری است. مونوگرافی را به اختصار می‌توان مطالعه «واحد موضوعی» معنا کرد. انجام چنین پژوهش‌هایی که با دقت و ژرف‌نگری توأم است به ارتقاء فرهنگ عمومی کمک شایانی می‌کند. از این رو ضرورت دارد در باب مسائل و موضوعات گوناگون، تحقیقاتی از این دست انجام شود. تحقیق به شیوه تک‌نگاری را نخستین بار فردریک لوبله در قرن نوزده در توصیف زندگی کارگران به کار برده است. او نتایج بررسی‌های خود را به صورت کتابی زیر عنوان کارگران سال ۱۸۵۵ منتشر کرد. در ایران نیز تک‌نگاری به صورت ناقص و تقریباً ادبی از سال ۱۳۳۳ با چاپ کتاب «اورازان» و بعد در سال ۱۳۳۷، «تات‌نشین‌های بلوک زهرا» توسط جلال آل‌احمد آغاز شد، که بیش‌تر توجه به تحقیق در باب عقاید و آداب و رسوم و فرهنگ عامه بود و خصوصیات طبقات و گروه‌ها و نهادهای اجتماعی را در بر نمی‌گرفت. بعدها مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی به عنوان اولین پایگاه علمی بررسی‌های مبتنی بر تک‌نگاری، مبادرت به انتشار بررسی‌هایی از قبیل «بوش» از سیروس طاهباز، «خیابو یا مشکین شهر» از غلامحسین ساعدی نموده و از سال ۱۳۴۲ این مطالعات وارد مرحله تازه‌ای از رشد خویش شد، و کار تک‌نگاری به شیوه جدیدتری آغاز گردید.

موضوع این مقاله نیز اختصاص دارد به شناخت‌نامه محمدعلی اسلامی ندوشن. در این مقاله تلاش فراوان شده است تا/اسلامی ندوشن به طور خلاصه معرفی شود، آثار او طبقه‌بندی و مشهورترین آثارش، تحلیل و بررسی شوند. در این مقاله متوجه خواهیم شد که/اسلامی ندوشن آثار گوناگونی را به دو شیوه نظم و نثر نوشته است. ابتدا در سرودن شعر از شیوه نو و سپس از شیوه کلاسیک و در قالب رباعی استفاده کرده است. در نثر

نیز آثار او به دو گروه ترجمه و نگارش تقسیم شده‌اند. در بخش ترجمه آثار محمدعلی اسلامی به ترجمه شعر، داستان و نمایشنامه اختصاص دارند و در بخش نگارش، آثار او در زمینه‌های گوناگونی مانند: داستان‌نویسی، نمایشنامه‌نویسی، سفرنامه‌نویسی، نقد ادبی و ادبیات تلفیقی نوشته شده‌اند. همچنین موضوعات آثار او به موضوعات ادبی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و... تقسیم‌بندی شده‌اند. در این مقاله نخست به معرفی محمدعلی اسلامی پرداخته می‌شود و پس از آن بر اساس طبقه‌بندی، مشهورترین اثر هر طبقه، به عنوان مثال معرفی خواهد شد.

زندگی‌نامه محمدعلی اسلامی ندوشن

محمدعلی اسلامی ندوشن در سال ۱۳۰۴ش در دهی به نام ندوشن از توابع استان یزد، به دنیا آمد. او در کتاب «روزها» از روستای ندوشن با نام مستعار کبوده یاد می‌کند، و اینگونه به توصیف آن می‌پردازد:

«آفتاب درخشندگی همیشگی داشت و با جلا و سخاوت بی‌انتهایی بر آن ده دور افتاده، تنگ‌روزی و مندرس، با آب نیمه شور، که کبوده نام داشت، می‌تابید» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۹)

تحصیلات ابتدایی را تا پایان کلاس چهارم در مدرسه ناصرخسرو ندوشن گذراند، تا سال چهارم ابتدایی که محمدعلی اسلامی در ندوشن بود، دوران کودکی‌اش در میان ده و در میان نقش و نگارها و طرح‌های گوناگون خانه که با اشعه‌های رنگارنگ خورشید همراه شده بود، سپری می‌گشت. او پس از امتحانات چهارم ابتدایی، برای ادامه باقیمانده دوره ابتدایی و همچنین گذراندن دوره متوسطه به شهرستان یزد رفت. سال پنجم و ششم ابتدایی را در دبستان هدایت و سه سال متوسطه دوره اول را در مدرسه دینیاری گذراند. او برای ادامه تحصیل دوره متوسطه دوم وارد دبیرستان ایران‌شهر یزد شد. در سال ۱۳۲۳ش به تهران عزیمت کرد؛ و باقیمانده دوره متوسطه دوم را در دبیرستان البرز به پایان رساند. آنگاه برای ادامه تحصیل وارد دانشکده حقوق دانشگاه تهران شد و به کسب لیسانس نایل آمد. اسلامی ندوشن با وجود اینکه رشته حقوق را برای ادامه تحصیل در دانشگاه انتخاب کرده بود، علاقه و شوق او به ادبیات روزبه‌روز بیش‌تر می‌شد.

او برای شکوفا شدن استعداد ادبی‌اش، بیش‌تر وقت خود را در کتابخانه‌ها صرف مطالعه آثار ادبی می‌کرد، با شاعران و نویسندگان بزرگ ادبی دیدار می‌نمود و دامنه مطالعات‌اش را افزایش می‌داد. عشق و علاقه او به ادبیات از همان دوران کودکی شروع شده بود. مشوق اصلی او به ادبیات در دوران کودکی، بیش‌تر خانواده مادری او بودند.

ورود به دنیای پر رمز و راز ادبیات فارسی

افرادی که در سوق دادن محمدعلی/اسلامی به طرف ادبیات نقش شایسته و ارزنده‌ای داشتند، دایی و خاله محمدعلی/اسلامی بودند. خاله او از مادرش بزرگ‌تر بود. از شوهرش جدا شده بود و فرزندی هم نداشت. بنابراین جایش ثابت نبود. گاهی در قم نزد برادر می‌رفت و زمانی هم به ندوشن نزد خواهر می‌آمد. این خاله چون فرزند نداشت، محمدعلی/اسلامی را مانند فرزندی دوست می‌داشت و برایش قصه می‌گفت، و کم‌کم او را با ادبیات آشنا کرد: «نخستین بار از زبان خاله و گاهی هم مادرم بود که بعضی از قصه‌های اصیل ایرانی را شنیدم و به عالم افسانه‌ها که آن همه پر رنگ و نگار و آن همه پَران و نرم است راه پیدا کردم. علاوه بر راه یافتن به قصه‌های اصیل ایرانی، خاله‌ام با ذوق لطیفی که داشت مرا نخستین بار از طریق سعدی با شعر شاهکار آشنا نمود» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۹۱-۱۹۰).

محمدعلی/اسلامی ندوشن بدون اینکه کتابی در زمینه ادبیات مطالعه کند، از طریق همین خاله با ادبیات و سعدی و سبک او آشنایی پیدا کرد. این سعدی یار و همدم و غمگسار خاله او شده بود. کلام سعدی آنقدر جذاب و استوار بود که هر خواننده‌ای را به وجد می‌آورد:

«سعدی که انعطاف جادوگرانه‌ای دارد، آنقدر خود را خم می‌کرد که به حدّ ناچیز کودکانه من برسد. این شیخ همیشه شاب پیرترین و جوان‌ترین شاعر زبان فارسی، معلّم اول، که هم هیبت آموزگار دارد و هم مهر یک پرستار چشم عقاب و لطافت کبوتر، که هیچ حفره‌ای از حفره‌های زندگی ایرانی نیست که از جانب او شناخته نباشد، جمع‌کننده اضداد، شرع و عرفان، عشق و زندگی عملی، شوریدگی و عقل و... به هر حال، این همدم کودک و دستگیر پیر، از هفتصد سال پیش به این سو، مانند هوا در فضای فکری فارسی

زبان‌ها جریان داشته است» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۹۱). آشنایی محمدعلی اسلامی با سعدی از طریق خاله‌اش سبب گردید، که او حکایت‌های سعدی را با عشق و علاقه بخواند و بدون اینکه معلّم و یا کتاب کمکی داشته باشد، از طریق خود متن معنی حکایت‌ها را درک کند، و نثر مسجّع «گلستان» را الگویی بداند برای انشا نوشتن: «از همانجا بود که خواندن گلستان مرا به سوی تقلید از سبک مسجّع سوق داد، که بعد، وقتی در دبستان انشا می‌نوشتیم، آن را به کار می‌بردیم» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۹۲)

مطالعه آثار سعدی، پایه‌های نویسندگی را در محمدعلی/اسلامی، محکم و استوار گرداند:

«بعدها اگر به خود جرأت دادم که چیزهایی بنویسم، از همین آموختن سرخود و رهنمودی تنهاوش بود» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۹۲)

دایی محمدعلی/اسلامی، او را با «مثنوی معنوی» آشنا کرد. او هم مانند خاله‌اش «یک کتابی» بود. همانطور که خاله محمدعلی/اسلامی به سعدی و آثارش علاقه‌مند بود، دایی او هم به مولوی و «مثنوی معنوی»، علاقه وافری داشت. به این ترتیب، هر دو نفر، خاله و دایی، او را به طرف ادبیات سوق دادند:

«دایی و خاله‌ام هر دو، ذوق و ادب دوستی خود را از پدر خود به ارث برده بودند، از قراری که می‌شنیدم شعر هم می‌سروده است» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۹۹)

بارقه‌های شعر فارسی

جدّ مادری/اسلامی ندوشن، ذوق شعری داشته است و بیش‌تر شعرهایش در مورد رثای اهل بیت بوده، که معمولاً در روضه‌خوانی‌ها با هیجانی حزن‌انگیز می‌خوانده و اهل مجلس را به گریه می‌انداخته است. محمدعلی/اسلامی هم به تقلید از نیای مادری‌اش، نخستین شعرهایش در رثای شهدای کربلا بوده است:

«چون به شعرگفتن پرداختم (حدود سیزده چهارده سالگی) یکی از دو نوع شعری که می‌سرودم، به تقلید از این نیای مادری، شعر رثایی بود، در مصیبت شهدای کربلا» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۹۹)

شوق و ذوق محمدعلی/اسلامی به ادبیات و شعر، سبب گردید که او برای شکوفایی این ذوق لطیف، به سراغ دیگر کتاب‌های ادبی برود:

«گرایش من به ادبیات و شعر، دلخوشی تازه‌ای به من داده بود و کنجکاوی‌ام را دم به دم افزون می‌کرد. به دو کتاب دیگر دسترسی پیدا کردم، یکی حافظ و دیگری قانئ» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۲۰۲)

اسلامی ندوشن، در دهه سوم زندگی‌اش، برای ادامه تحصیلات به اروپا رفت. مدت پنج سال در فرانسه و انگلستان به تحصیل و کسب دانش پرداخت و سرانجام با دفاع از رساله خود با عنوان «کشور هند و کامنولث» به دریافت درجه دکتری حقوق بین‌الملل، از دانشکده حقوق دانشگاه سوربن فرانسه توفیق یافت. او در سال ۱۳۳۴ش به ایران بازگشت و چند سالی در سمت قاضی دادگستری مشغول به خدمت شد. پس از ترک خدمت در دادگستری، به تدریس حقوق و ادبیات در برخی دانشگاه‌ها و آموزشگاه‌های عالی از جمله دانشگاه ملی، مدرسه عالی ادبیات، مدرسه عالی بازرگانی و مؤسسه علوم بانکی پرداخت. در سال ۱۳۴۸ش به پیشنهاد فضل‌الله رضا (رئیس وقت دانشگاه تهران) به همکاری با دانشگاه تهران فرا خوانده شد و بر اساس تألیفاتی که در زمینه ادبیات انتشار داده بود، جزو هیأت علمی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران قرار گرفت، و تدریس دروس «نقد ادبی و سخن سنجی»، «ادبیات تطبیقی»، «فردوسی و شاهنامه»، «شاهکارهای ادبیات جهان» را در دانشکده ادبیات، و تدریس «تاریخ تمدن و فرهنگ ایران» را در دانشکده حقوق بر عهده گرفت، و تا سال ۱۳۵۹ش که به انتخاب خود از دانشگاه تهران بازنشسته شد، بدین مهم اشتغال داشت.

اسلامی ندوشن در طول دوران نویسندگی خود بیش از ۶۰ جلد کتاب و صدها مقاله در باب فرهنگ و تاریخ ایران و ادبیات فارسی نوشت. تأسیس فرهنگ‌سرای فردوسی و انتشار فصل‌نامه هستی از اقدامات او در زمینه اعتلای فرهنگ و ادب فارسی است.

طبقه‌بندی و معرفی آثار مشهور محمدعلی اسلامی ندوشن

در تقسیم‌بندی نخست، آثار محمدعلی/اسلامی به دو گروه نظم و نثر تقسیم می‌شوند. پس از آن آثار منظوم و منثور او نیز به شاخه‌های گوناگون تفکیک می‌گردند.

در این بخش ابتدا آثار منظوم و منثور نام برده می‌شوند و پس از آن، مشهورترین اثر از آثار هر طبقه، به عنوان نمونه معرفی می‌گردد.

الف) آثار منظوم/اسلامی ندوشن عبارت‌اند از مجموعه شعرهای «گناه»، «چشمه»، «بهار در پاییز»

ب) آثار منثور محمدعلی/اسلامی، که خود آثار منثور او در زمینه‌های گوناگون نوشته شده‌اند، و آن‌ها عبارت‌اند از:

۱) در زمینه داستان نویسی، مانند: «پنجره‌های بسته»، «افسانه و افسون»

۲) در زمینه نمایش‌نامه‌نویسی، مانند: «کتاب ابر زمانه»، «ابر زلف»

۳) در زمینه سفرنامه‌نویسی، کتاب‌هایی مانند: «آزادی مجسمه»، «در کشور شوراها»، «کارنامه سفر چین»، «بازتاب‌ها»، «صغیر سیمرغ»

۴) در زمینه نقد ادبی و ادبیات تلفیقی که به سه بخش تقسیم می‌شوند:

الف) بخش اول حافظ شناسی مانند «ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ» و «تأمل در حافظ»
ب) بخش دوم فردوسی پژوهی مانند: «زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه»، «داستان داستان‌ها»، «سرو سایه فکن»، «ایران و جهان از نگاه شاهنامه»، «نامه نامور»، «بیژن و منیژه»

ج) بخش سوم موضوعات گوناگون که دو گروه‌اند: گروه نخست آثاری که درباره ادب و تاریخ، نوشته شده‌اند، مانند: «ناردانه‌ها» (گزیده‌ای از رباعی‌های فارسی)، «چهار سخن گوی وجدان ایران» (فردوسی، مولوی، حافظ، سعدی)، «باغ سبز عشق» (درباره مولوی)، «دیدن دگرآموز شنیدن دگرآموز» (گزیده‌های شعرهای اقبال لاهوری)، «جام جهان بین» (در مورد شعر فارسی و قوم ایرانی)، «آواها و ایماها» (جلد دوم جام جهان بین)، «نوشته‌های بی‌سرنوشت» (ادبی، تاریخی، فرهنگی)، «از رودکی تا بهار» (در مورد بیست و چند شاعر بزرگ فارسی)، «شهرزاد قصه‌گو» (درباره تاریخ ایران)، «ایران، لوک پیر» (در مورد تاریخ ایران و یونان)، «ایران و یونان در بستر باستان» (موضوع تاریخی)، «باران نه، رگبار» (گزارشی از آثار اسلامی ندوشن)، «سرو سخنگو» (تک‌بیتی‌های چهار شاعر بزرگ ایران). گروه دوم آثاری که در مورد جامعه و فرهنگ و تاریخ، نگاشته شده‌اند مانند: «گفته‌ها و ناگفته‌ها» (مسائل اجتماعی و فرهنگی)، «فرهنگ و شبه فرهنگ» (موضوع چگونگی

فرهنگی)، «سخن‌ها را بشنویم» (درباره مسائل فرهنگی و اجتماعی)، «کارنامه چهل ساله» (اجتماع و فرهنگ)، «ایران را از یاد نبریم» (تاریخ و فرهنگ ایران)، «به دنبال سایه همای» (تاریخ و فرهنگ)، «ایران و تنهایی‌اش» (تاریخ و فرهنگ ایران)، «ایران چه حرفی برای گفتن دارد؟» (تاریخ و فرهنگ ایران)، «مرزهای ناپیدا» (تاریخ و فرهنگ ایران)، «یگانگی در چندگانگی» (اجتماع و فرهنگ)، «ذکر مناقب حقوق بشر» (اجتماع و فرهنگ)، «راه بی‌راه» (ایران و فرهنگ)، «هشدار روزگار» (فرهنگ و اجتماع)، «دیروز، امروز، فردا» (ایران و فرهنگ)، «گفتن نتوانم، ناگفتن نتوانم» (فرهنگ و اجتماع)، «برگریزان» (اجتماع و فرهنگ)، «یاد یاران» (نامه‌ها)، «ارمغان ایرانی» (ایران و فرهنگ)، دوره ده جلدی «هستی» (گزیده نوشته‌ها)، «کلمه‌ها» (ایران و فرهنگ).

۵) در زمینه سرگذشت‌نامه نوشته است مانند کتاب «روزها» که سرگذشت دکتر اسلامی ندوشن به قلم خودش است، و در چهار جلد به نگارش درآمده است.

۶) در زمینه ترجمه، آثاری که از نویسندگان و شاعران خارجی به نثر فارسی ترجمه کرده است، و آن آثار خود به سه گروه تقسیم می‌شوند: الف. شعر ب. داستان ج. نمایشنامه، که از معروف‌ترین اثر ترجمه‌های او می‌توان کتاب پیروزی آینده دموکراسی، اثر توماس مان نویسنده آلمانی، کتاب «ملال پاریس و گل‌های بدی» (شعر و نثر شارل بودلر، شاعر فرانسوی)، کتاب «گزیده اشعار هنری لانگ فلو» (شاعر امریکایی)، کتاب «آنتونیوس و کلئوپاترا» (اثر شکسپیر، بزرگ‌ترین نمایشنامه‌نویس و شاعر انگلیسی)، کتاب «شور زندگی» (اثر ایروینگ استون نویسنده امریکایی) را نام برد. در ادامه به معرفی مشهورترین آثار منظوم و منثور هر طبقه پرداخته می‌شود.

مجموعه شعر «بهار در پاییز»

کتاب مجموعه شعر «بهار در پاییز» یا «سفینه هفتاد و هفت رباعی» در سال ۱۳۸۴ توسط انتشارات خوشنویسان ایران منتشر شد. /اسلامی ندوشن که پس از سرودن مجموعه شعر «گناه و چشمه» از دنیای شعر فاصله گرفته، و به نثر روی آورده بود، پس از نیم قرن بار دیگر با شعر پیوند دوباره بست. حاصل این پیوند انتشار مجموعه شعر

«بهار در پاییز» بود. هرچند شاعر در مقدمه رباعی‌هایش، با نوعی دودلی به شعرگویی خود می‌نگرد. او سرودن این رباعی‌ها را دلیل بر شاعر بودن خود نمی‌داند:

«با این چند ترانه نباید تصوّر کرد که شاعری را از سر گرفته‌ام. با یک گل بهار نمی‌شود. در زبان انگلیسی اصطلاحی هست به نام تابستان هندی Indian Summer و نشانه آن درخت‌هایی هستند در نقطه‌هایی از امریکا که در پاییز به جای برگریزان از نو سبز می‌شوند، سیمای بهاری به خود می‌گیرند. با بازگشت به شعر، من نیز چنین حالتی به خود گرفته‌ام «بهار در پاییز» است و تا حدی لحن وداع دارد. به قول سنایی بیابان بود و تابستان و آب سرد و استسقا!» (مسرت، ۱۳۹۲: ۳۳۵-۳۳۴).

محمدعلی اسلامی ندوشن روی آوردن دوباره به شعر را یک نوع گرایش احساسی و همدمی می‌داند برای پر کردن لحظه‌های تنهایی و خلوت خود. او هدف خود را از سرودن شعر اینگونه بیان می‌کند:

«آنچه هستند، مخصوص هوای آزادند، به هر معنا. در زیر آسمان آبی، در طیّ همین سه چهار سال اخیر، در ساعت‌هایی که به هنگام قدم زدن‌های روزانه‌ام در پارک‌ها داشته‌ام؛ زاییده دمی خلوت با خود که پل والری شاعری فرانسوی، این خود را همدم دل‌بند خاموشی من می‌خواند» (مسرت، ۱۳۹۲: ۳۳۵)

در مجموعه «بهار در پاییز»، محمدعلی اسلامی، موضوع اشعارش را بر سه محور اصلی: یاد مهین/ بیم و امید/ مصیبت پیری و نیستی قرار می‌دهد: «رباعی‌های این مجموعه، نه از سر تکلف یا تکلیف، بلکه در مجموعه‌ای از بیان تجربی شکل یافته است. البته توانایی گوینده با وجود حدود پنجاه سال دوری از شعرگویی، هنوز در خور ملاحظه جلوه می‌کند» (مسرت، ۱۳۹۴، ۵: ۳۴).

برای آشنایی بیش‌تر با مجموعه اشعار «بهار در پاییز» سه نمونه از رباعی‌های این مجموعه ذکر می‌شود:

سر تا قدم رنگ و نگاری جانان	من پاییزم تو نوبهاری جانان
آن گوهر یکدانه که من می‌طلبم	دانم داری، نگو نداری جانان

(اسلامی ندوشن، ۱۳۹۴: ۲۵)

البرز ز برف، کوه سیمین شده است تهران به هزار جلوه آدین شده است

هرچند که چون دو روز دیگر گذرد بینی که همان عجز پیشین شده است

(همان: ۱۶۹)

دوم به معرفی مشهورترین آثار منشور محمدعلی/اسلامی پرداخته می‌شود که آن آثار نیز گروه‌بندی شده‌اند و در ذیل به ترتیب، گروه آن‌ها مشخص، و نمونه‌ای از آثار معرفی می‌گردد.

ابتدا آثار منشوری که در زمینه داستان‌نویسی نگاشته شده است. به عنوان نمونه کتاب داستان «پنجره‌های بسته» معرفی می‌شود:

کتاب «پنجره‌های بسته» حاوی چند داستان کوتاه و چند قطعه منشور است که بعضی از آن‌ها سال‌ها پیش از آن در مجله‌های مختلف از جمله «سخن» و «پیام نو» انتشار یافته بود، و بعد در سال ۱۳۵۶ به صورت مجموعه‌ای نشر گردید. چند تایی از آن‌ها از خاطره نوجوانی/اسلامی ندوشن در روستا مایه گرفته بودند، و دو سه تایی از آن‌ها نیز مطالبی بودند که/اسلامی ندوشن در دوره دانشجویی در پاریس نگاشته بود. چون نوشته‌ها را در زمان‌های مختلف به قلم آورده است، سبک‌هایی متفاوت دارند. محمدعلی/اسلامی خود درباره این مجموعه می‌گوید: سه داستان «عروس» و «آینده» و «زندگی» از از خاطره‌های کودکی من در ندوشن سرچشمه گرفته‌اند و گوشه‌هایی را می‌نمایند از زندگی ساده و مشقت‌بار روستایی» (مسرت، ۱۳۹۴، ۵: ۱۸۷).

«پنجره‌های بسته» و «عروس» نخستین بار در شماره مرداد ۱۳۳۵ مجله سخن، «غروب یک شنبه» در شماره بهمن و اسفند ۱۳۳۷ مجله «اندیشه و هنر»، «آینده» و «زندگی» در «پیام نو» و قطعه‌ها نیز در «سخن» و «اندیشه و هنر» و «صدف» انتشار یافتند. از مجموعه داستان‌هایی که در این کتاب آمده است، دومین داستان او، داستانی است به نام آینده. این داستان، داستانی است در مورد روستائینی که آینده درستی ندارند، و فقر و تنگدستی و اوضاع نامساعد بهداشت و درمان، سراسر زندگی آنان را دچار دشواری و مشکل کرده است. /اسلامی ندوشن، فقر و بدبختی و محرومیت این روستائیان را با جزئیات دقیق به تصویر کشیده است. برای نمونه، کمبود پزشک و امکانات درمانی، یک چشم درد معمولی را به یک بیماری همه گیر و دشوار مبدل می‌کند و این چشم درد اینگونه به تصویر کشیده می‌شود:

«اما چیز تازه این بود که علی کری، زمستان چشمش درد می‌کرد. این بیماری در تمام آن ناحیه وجود داشت، ولی خضرآباد مرکزش بود. بی‌طبیعی و بی‌دوایی، آب شور، سموم داغ کویری، حمّام خزینه‌ای دود زغال، شغل معمولی اهالی آنجا سوزاندن زغال بود، همه این‌ها باعث تولید و سرایت چشم‌درد بود. مردم همدیگر عادت کرده بودند و این درد برایشان خودمانی شده بود. بهار که به نیمه می‌رسید، همه در انتظارش بودند، دیگر هر کدام نمی‌گرفتند، مفت چنگشان» (اسلامی ندوشن، ۱۳۵۷: ۸۳)

دوم معرفی آثار منثوری که در زمینه نمایشنامه‌نویسی نگاشته شده است، و نمونه بارز آن کتاب «ابر زمانه و ابر زلف» است که به شکل ذیل معرفی می‌شود:

عشق‌هایی کز پی رنگی بود عشق نبود، عاقبت ننگی بود

(مولوی)

در سال ۱۳۶۱ میلادی ماجرای دو سه تن از رجال انگلیسی و خارجی با یک دختر انگلیسی به نام کریستین کیلر، صفحات روزنامه‌ها را انباشت، و چون پای یک مقام سفارت شوروی هم در میان بود، بعد سیاسی پیدا کرد و در جوّ سیاسی و اقتصادی بریتانیا اثر نهاد، و به عنوان هیجانی‌ترین واقعه سال شناخته شد.

محمدعلی/اسلامی آن داستان را برای نوشتن یک نمایشنامه انتخاب کرد. او به اصل ماجرا کاری نداشت. فقط می‌خواست در این نوشته به شکنندگی تمدن غرب که با هر حرکت کوچک به لرزه درمی‌آمد اشاره کند:

«من خبرهای مربوط به موضوع را در روزنامه آبزورر Observer انگلیس تعقیب می‌کردم، ولی به اصل ماجرا کار نداشتم؛ خواستم آن را دستاویز قرار دهم و چیزی درباره دنیای سه گانه غرب، سوسیالیستی، و سوم بنویسم. آنچه نوشته شد، از تخیل من سرچشمه می‌گرفت، نه از واقعیت ماجرا» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۵ ج ۴: ۱۶۴)

این اثر، برای نخستین بار در سال ۱۳۴۴ به تدریج در مجله «راهنمای کتاب» به انتشار گذارده شد و همان زمان با موافقت/اسلامی ندوشن در «خواندنی‌ها» نیز نقل گردید. اندکی بعد صورت کتاب به خود گرفت. چندی نگذشت که از جانب رودلف گلپکه ایران‌شناس سوئیسی به آلمانی ترجمه شد و چند سال بعد دکتر/ابراهیم شستا، ایران‌شناس مصری، به زبان عربی آن را برگرداند.

در بخشی از این کتاب آمده است:

«بشریت به علت عمر درازی که کرده از زندگی خسته شده، احتیاج به سرگرمی‌های عجیب و غریب دارد. چند هزار سال است که کره سرگردان است. به هم فشرده شده. نفسش تنگی می‌کند. زمین کوچک شده و همه از حال هم خبر دارند... تا کی می‌شود چنین زندگی‌ای را تحمل کرد؟ من شنیده‌ام که در بعضی قبیله‌های افریقا بیمار محتضر را می‌گذارند وسط و دورش شروع می‌کنند به زدن و خواندن و رقصیدن، برای آن که جانش زودتر بیرون آید. بشریت امروز حکم این بیمار افریقایی پیدا کرده. خودش برای خودش ساز زوال می‌زند. در این بز بکوب جهنمی، در این ارکستر شرم‌آور، که صدای گریه بچه با زوزه زندانی، و عربده بد مست با ناله دردمند قاطی شده است، کسانی که اعصاب نازک و گوش حسّاس دارند زودتر از بین می‌روند» (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۳: ۹۲)

در این اثر کوشیده شده است تا بعضی از مسائل دنیای امروز مطرح گردد. از چهار قهرمان اصلی کتاب، یکی نماینده غرب است و دیگری نماینده دنیای سوسیالیستی (روسیه شوروی)، سومی نماینده دنیای سوم (جامائیکا)، و چهارمی دختری که هم وسیله تلذذ است و هم تا اندازه‌ای زبان گویای زمان.

سوم معرفی آثار منثوری که در زمینه سفرنامه‌نویسی نوشته شده‌اند، معروف‌ترین آن‌ها کتاب آزادی مجسمه است که به شرح ذیل معرفی می‌شود:

سلسله مقاله‌های «آزادی مجسمه» پس از نخستین سفر به آمریکا که در تابستان ۱۹۶۷ (۱۳۴۶) به دعوت دانشگاه هاروارد صورت گرفت، نوشته شد و در همان سال به تدریج در مجله «یغما» انتشار یافت. بعد از آن سفرهای دیگری پیش آمد و یادداشت‌های دیگر اضافه گردید. نخستین چاپ آن به صورت کتاب در سال ۱۳۵۶ از جانب انتشارات توس و آخرین چاپ در سال ۱۳۷۳ از جانب انتشارات یزدان انجام گرفت.

کتاب «آزادی مجسمه» (که برگردان مجسمه آزادی است، یعنی آزادی جامد و بی‌روح) زمانی انتشار یافت که حکومت ایران با آمریکا، جان در یک قالب بود، و نشر آن موجب گله سفارت آمریکا در تهران هم گردید. در آن زمان انتقاد از سیاست و روش ایالات متحده بسیار دور از احتیاط می‌نمود، ولی رفتار و شیوه‌ای که مرتکب آن همه

اشتباه گشت - که می‌بایست سال‌ها بعد، منجر به خشم مردم و اشغال سفارت گردد - در برابرش سکوت جایز نبود. محمدعلی/اسلامی در پیش‌گفتار این کتاب نوشته است: «تمدن به سبک آمریکایی در کار آن است که بر بیش از نیمی از جهان تأثیر بنهد، و این عارضه آمریکا زدگی، در بعضی کشورها بیش‌تر و در بعضی کم‌تر است؛ ولی در هر حال هست و مایه نگرانی است، زیرا آمریکا نمونه خوبی از خوشبختی را به جهان عرضه نکرده است. یادآوری‌اش زائد است که آن چه نوشته‌ام، ناشی از کمبود حسن نظر نسبت به این کشور بزرگ نیست. برای مردم آمریکا و آزادی‌پسندی و نیرو و تحرکی که دارند، احساس تحسین داشته‌ام؛ منتها آنگونه که بسیاری از افراد دریافته‌تر از من نیز دریافته‌اند، چنین می‌بینم که نیاز به آزادی در این کشور بیش‌تر در سطح و در جهت گرایش‌هایی جریان می‌یابد که ابزار و مصرف باید فرو نشاننده آن بشود، در حالی که آزادی بدون آزادگی و غنای مادی، بدون غنای درونی، برخلاف سیری است که بتواند مورد ارضاء بشر باشد» (ر. ک. مسرت، ۱۳۹۲: ۳۰۸)

کتاب «آزادی مجسمه» نخستین کتابی بود در ایران که بی‌پرده و بی‌منظور درباره آمریکا حرف می‌زد: «امریکایی قادر است که بزرگ‌ترین جنایت‌ها را با کمال بی‌گناهی انجام دهد» (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۳: ۱۴)

چهارم معرفی آثار منثوری که در زمینه نقد ادبی و ادبیات تلفیقی نوشته شده‌اند، و آن‌ها به سه بخش تقسیم می‌شوند که عبارت‌اند از:

الف) بخش اول حافظ شناسی است، که برای آشنایی بیش‌تر با موضوع آن، کتاب «ماجرای پایان ناپذیر حافظ»، معرفی می‌گردد:

این کتاب در سال ۱۳۷۴ توسط انتشارات یزدان چاپ شد. کتاب شامل یک مقدمه و هشت فصل است در مورد حافظ و غزل‌های او. هر فصل این کتاب دربردارنده مقاله‌هایی است که در این مجموعه گرد آمده‌اند، قدیم‌ترین این مقاله‌ها برمی‌گردد به بیست و پنج سال پیش به نام «حافظ، شاعر داننده راز» و نزدیک‌ترین آن‌ها در همین چند سال گذشته. این مقاله‌ها در نشریه‌های مختلف چاپ شده بودند:

«اکنون این کتاب کوچک را پیش‌درآمدی قرار می‌دهم بر بررسی مفصلی که در مورد خواجه شیراز دارم و امیدوارم که زمانه مهلت پایان بردن آن را خواهد داد. سروکار من با

دیوان عزیز، لاقلاً همان عمر بیست و پنج ساله است، که گرچه در طیّ این مدّت آن را می‌گذاشتم و برمی‌داشتم، هرگز از اشتغال خاطر بیرون نبوده است. به آن روی برده و آن را محراب و مهرآب خود قرار داده‌ام، نه تنها از آن جهت که گوینده‌اش یکی از بزرگ‌ترین سراینندگان ایران و جهان است، بلکه به خصوص از آن جهت که سرگذشت قوم ایرانی در آن به سرودن گرفته شده است. خواسته‌ام از خلال آن دریابم که ایرانی چه داستان و سودا و سودی داشته است، و این کشور عجیب که طیّ سه هزار سال چون نهالی در میان طوفان و شن، به هستی خود چنگ زده، چه زمزمه‌ای از ماجرای خویش بر لب دارد؛ شهرزاد قصّه‌گویی که شاه و گدا را ربوده افسانه خود داشته و حافظ، زلف او را به شب دراز تاریخ پیوند زده است» (مسرت، ۱۳۹۲: ۲۲۱)

درباره *حافظ* و اشعار او مطالب گوناگون فراوانی نوشته شده است. می‌توان آشکارا گفت که در مورد هیچ شاعری به اندازه *حافظ* در زمان حاضر، کتاب نوشته نشده، و شاید همین نوشتن‌ها سبب گردیده که دید انسان امروزی نسبت به *حافظ* با دید انسان نیم قرن پیش تفاوت زیادی پیدا کند. آنچه موجب گردیده است که در مورد *حافظ* و اشعار او، این همه سخن به میان آید و این همه مطلب نوشته شود، بدون شک خود *حافظ* و اشعار اوست که این مجال را به دیگران داده است تا آن همه مطالب در موردش به قلم آید و تعبیرهای متفاوت و گاه متغایر از دیوان او صورت پذیرد. بنابراین برای شناخت بیشتر از *حافظ* باید یگانگی را در گوناگونی آن‌ها جست‌وجو کرد: نخستین سؤالی که به ذهن می‌آید آن است که *حافظ* حامل چه پیامی است؟ از طریق موسیقی کلام و لطف بیان، در محتوای صدف‌وار خود، چه چیز به گوش ما تکرار می‌کند؟ این چند نکته را در نظر بگیریم: نخست آن که زمان او و جامعه وابسته به تمدن و فرهنگ او بیمارگونه است؛ لنگی بزرگی در کارش است، و این لنگی، قسمت عمده‌اش ناشی می‌شود از تزویر و دورنگی. خود تزویر و دورنگی باز می‌گردد به اصل و قلب، یعنی همه چیز در قالب قلب حرکت می‌کند، اصلیت نیست. ظاهر، چیزی است و باطن چیز دیگر، و این نیست مگر به منظور فریب عام و فریب مردم، و سرانجام فریب خود. چه زاهد باشد، چه صوفی و چه حاکم، هر کس که کارگزار بود، در این معرکه درگیر است. دوم این که چون چنین است، بنیاد نیز ناهنجار می‌نماید. چرخ و سپهر که گردنده و گرداننده شناخته می‌شوند،

سخت مورد سرزنش‌اند. این، البته در سنت اندیشه ایرانی بوده است، از رودکی تا به امروز؛ ولی به نظر می‌رسد که هیچ کس ظریف‌تر و نافذتر از *حافظ* دنیای دنی را به باد دشنام نگرفته است. سومین مورد اینکه با این همه تعابیری که بیان شد، از نظر او، زندگی دارای زیبایی‌ها و لطافت‌های فراوان است که باید از آن‌ها بهره گرفت، باید آن‌ها را دریافت و زشتی‌هایش را کنار نهاد. باید خوش بود، با شعر و موسیقی، بزم، جلوه‌های طبیعت... همان کوتاهی عمر و بی‌اعتباری روزگار، خود هشدار و انگیزه‌ای است بر بهره‌وری از مهلت؛ کمر بستن به شکار لحظه‌ها. مورد چهارم، طلب معنا در زندگی است. ماده و معنا و زمین و آسمان مانند لام الف لا به هم پیچیده‌اند، جدایی ناپذیر. زمین خاکی گرچه پایگاه است، گرچه ملموس و مادر است، به تنهایی شایسته دل بستن نیست. جاذبه آسمان به اندازه جاذبه زمین، چیرگی دارد. چاره نیست جز آن که به ناپیدا و آرمانی چنگ زده شود، و گرنه ثقل زمین نفس تنگی می‌آورد. گرچه ناپیدا، ناپیدا است، از التجا؟ به آن باز نمایم (ر.ک: اسلامی ندوشن، ۱۳۷۴: ۲۱-۵).

در تمام کتاب و با در سراسر مقاله‌های که در این کتاب جمع آوری شده‌اند، اسلامی ندوشن بر فرهنگ ارزشمند ایران و نقش آن در شکل‌گیری اندیشه و هنر *حافظ* تأکید می‌ورزد و همه جا این شاعر بی‌مانند را به عنوان مسلمانی روشن بین معرفی می‌کند.

ب) بخش دوم فردوسی پژوهی است که برای آشنایی با این بخش، کتاب داستان داستان‌ها معرفی می‌شود:

کتاب «داستان داستان‌ها» در سال ۱۳۵۱ برای نخستین بار توسط انتشارات انجمن آثار ملی به چاپ رسید. کار شایسته‌ای که در چند سال اخیر در زمینه آشنایی با گنجینه شعر و ادب فارسی انجام گرفته است، چاپ و انتشار نمونه‌هایی ارزشمند از آثار نظم و نثر فارسی، به نام شاهکارهای ادبیات فارسی است، مانند داستان رستم و اسفندیار، رستم و سهراب، حسنک وزیر و ... که گاهی وقت‌ها به عنوان کتاب درسی دانشگاهی هم استفاده می‌شوند. کتاب داستان داستان‌ها هم یکی از این نمونه‌هاست: «از بین این شاهکارها، داستان‌های «شاهنامه» به خاطر جنبه‌های ملی و میهنی و جز آن، از امتیاز مخصوصی برخوردار است، و از این میان، داستان رستم و اسفندیار، هم از این رو

که فلسفی‌ترین داستان‌های «شاهنامه» است، و هم از لحاظ ابعاد مختلف شخصیت قهرمانان آن شأن خاصی دارد» (مسرت، ۱۳۹۴، ۱: ۷۷).

این کتاب تحلیلی است از داستان رستم و اسفندیار، که برجسته‌ترین داستان «شاهنامه» شناخته شده است، و هیچ اثری در فارسی نیست که در عمق و معنا و بلندی کلام با آن برابری کند:

«نام آن را «داستان داستان‌ها» نهادم، زیرا از آن باشکوه‌تر و پرمعناتر داستانی در زبان فارسی سراغ نداشتم، و اگر جرأت داشتم، می‌گفتم در ادبیات جهان نیز. در این نبرد میان دو پهلوان، معمّای سرگذشت بشریت نهفته است. اگر شکسپیر موضوع بودن یا نبودن؟ را مطرح می‌کند، فردوسی در اینجا به چگونه بودن دست می‌برد. داستان رستم و اسفندیار نقد حال همه بشریت است. در هیچ اثر ادبی باستانی ندیده‌ایم که موضوع آزادی و اسارت با این حدّت و قاطعیّت مطرح شده باشد، که به دنبال آن تا پای مرگ بتوان رفت. برخورد سه شخصیت: گشتاسب، رستم و اسفندیار، پای‌بندی سه گانه انسان را به سه خصلت می‌رساند که عبارت باشند از آز، آزادی و جاه‌طلبی (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۵، ج ۴: ۱۷۴). /اسلامی ندوشن این کتاب را زمانی که درس فردوسی در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران تدریس می‌کرد نوشته است، ابتدا متن آن را برای دانشجویان ترتیب داده بود و اندکی بعد آن را به صورت کتابی درآورد. در دیباچه آن آمده است:

«داستان رستم و اسفندیار حاوی تعدادی از مهم‌ترین مسائلی است که در برابر انسان دنیای باستانی قرار داشته است، و عجیب این است که هنوز هم این مسائل تازگی خود را از دست نداده‌اند. تار و پود ماجرا ترکیب گرفته است از یک سلسله برخورد؛ برخورد آزادی و اسارت، پیری و جوانی، کهنه و نو، تعقل و تعبد، برخورد سرنوشت با اراده انسان، و در پایان برخورد زندگی و مرگ» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۰: ۷-۵)

در «داستان داستان‌ها»، آنچه باید روشن شود این است که حرف بر سر چیست؟ جنگ بر سر چیست؟ و در پاسخ فقط در یک کلمه می‌توان گفت: بر سر آزادی و اسارت. در این داستان، آنگونه که خاص تراژدی‌های بزرگ است، روح آدمی به بالاترین حدّ کشش و تقلای خود می‌رسد، و در آن تیره‌های سه گانه فکر، که هر یک رکنی از طبیعت بشری را تشکیل می‌دهند، به تحلیل گذارده شده‌اند: تیره رستمی فکر، تیره

اسفندیاری فکر، تیره گشتاسبی فکر. جنگ رستم و اسفندیار بیش از هر جنگ دیگر در شاهنامه، جنگ معنوی است، برخورد دو طبیعت و دو عالم درون است. از این رو می‌بینیم که در آن، آنقدر عمل با حرف همراه می‌گردد، که گفت و شنود جریان می‌یابد و باز، از همین رو همه چیز آنقدر کنایه‌دار می‌شود، که حتی شیبه اسبان گویی نهیبی است که از حلقوم روزگار بیرون می‌آید تا اعلام فاجعه بکند (ر.ک: اسلامی ندوشن، ۱۳۹۵، ج ۴: ۱۷۸-۱۷۵).

ج) بخش سوم موضوعات گوناگون که خود به دو گروه تقسیم می‌شوند: گروه نخست موضوع تاریخ و ادب است، که برای آشنایی بیش‌تر با این نوع آثار، کتاب چهار سخنگوی وجدان ایران به عنوان نمونه معرفی می‌گردد: کتاب «چهار سخنگوی وجدان ایران» درباره چهار سخنور: فردوسی، مولوی، سعدی و حافظ، در سال ۱۳۸۰ در انتشارات قطره به چاپ رسید. برای معرفی کتاب چهار سخنگوی وجدان ایران نخست باید به این مطلب اشاره کرد: «ستاد ندوشن در تجزیه ادبیات فارسی، ایران را یک کشور چهار کتابی برمی‌شمرد. به عقیده ایشان کشورهای دیگر اکثراً در زمره تمدن‌هایی قرار می‌گیرند که غالباً یک کتابی هستند. مثلاً کتاب «کمدی الهی» دانته در ایتالیا و یا آثار شکسپیر در انگلستان به گونه‌ای است که به عنوان محور اصلی ادبیات این کشورها قرار گرفته‌اند. اما ایران به دلیل سیر تاریخی خود که به چهار مرحله عمده تقسیم می‌گردد، چهار کتاب شاخص که عبارت‌اند از «شاهنامه» فردوسی، «مثنوی» مولوی، «گلستان» سعدی و دیوان حافظ را به عنوان بنیاد اندیشه ایرانی در خود جای داده است» (مسرت، ۱۳۹۴، ج ۴: ۱۳۰).

این کتاب شامل مجموعه چهار سخنرانی بوده است که طی ۹ جلسه در تابستان ۱۳۷۹ در «شهر کتاب» ایراد شد. سخنرانی‌ها به طرز شفاهی و نانوشته بود و در پایان هر جلسه با تعدادی سؤال و جواب همراه گردید. مجموع آن‌ها از نوار پخش شد و سپس به صورت کتاب درآمد. برای هر کدام از این چهار شاعر ویژگی برجسته‌ای ذکر شده است، تا شناساندن آن‌ها به خواننده راحت‌تر شکل گیرد. فردوسی به عنوان سخنگوی پیروزی نیکی بر بدی، مولوی سخنگوی یگانگی انسان‌ها، سعدی سخنگوی ضمیر آگاه ایرانی و حافظ سخنگوی ضمیر ناآگاه ایرانی، چهره‌های شاعران برتر فارسی هستند که

در این کتاب نمایانده می‌شوند. گروه دوم موضوع‌های اجتماع و فرهنگ و تاریخ که نمونه بارز آن کتاب فرهنگ و شبه فرهنگ است:

کتاب «فرهنگ و شبه فرهنگ» در سال ۱۳۵۴ توسط انتشارات توس به چاپ رسید. این کتاب، مجموعه چند مقاله است درباره چگونگی فرهنگ که نخستین بار در سال ۱۳۴۹ در نشریه «یغما» و چند نشریه دیگر چاپ شده بود و پس از آن به صورت کتاب درآمد: «دکتر اسلامی ندوشن به نوشته‌های گوناگون در مقوله‌های فرهنگی و ادبی و نیز ترجمه‌های ارزشمندش از زبان‌های انگلیسی و فرانسه مشهور است. کتاب فرهنگ و شبه فرهنگ از تألیف‌های اخیراً چاپ شده وی است که به مناسبت‌های مختلف نوشته و ایراد کرده است. اما نقطه اشتراکشان آن است که همه به موضوعی واحد می‌پردازند یعنی فرهنگ و فرهنگ ملی و بحران‌های معاصر آن» (مسرت، ۱۳۹۴، ۳۵: ۶۰).

دکتر محمدعلی اسلامی چون این کتاب را زبان حال خوانندگان خود می‌دانست، آن را به آنان اهدا کرد. در سر آغاز کتاب آمده است:

«در وضعی که ما هستیم، و دوران تحوُّلی را که خواه ناخواه، و به همراه دنیا در پس گردونه تاریخ می‌پیماییم، سکوت درباره فرهنگ، سر باز زدن از وظیفه انسانی است. اگر بحرانی در دنیای امروز باشد، بیش از بحران اقتصاد و پول و نفت و نیرو، بحران فرهنگ است. نفت‌ها چراغ‌ها را روشن می‌دارند، ولی چه فایده وقتی چشم‌ها را تاری بگیرد؟ یا چه فایده که همه کارخانه‌ها خوب کار بکنند، مگر کارخانه وجود انسان؟» (ر.ک: اسلامی ندوشن، ۱۳۸۷: ۱۹-۷)

پنجم معرفی آثار منتوری که در زمینه سرگذشت‌نامه نوشته است. نمونه بارز آن کتاب چهار جلدی «روزها» است که یکی از شاهکارهای نویسنده است. در ذیل هر چهار جلد کتاب به طور خلاصه معرفی می‌شود.

۱. معرفی کتاب روزها (جلد ۱)

کتاب «روزها» شامل چهار جلد است. نخستین جلد آن در سال ۱۳۶۳ توسط انتشارات یزدان چاپ شد، و پس از آن، سه جلد دیگر نیز به دنبال‌اش چاپ شدند. این کتاب حاوی سرگذشت اسلامی ندوشن است به قلم خود نویسنده، که با دقت بسیار و

موشکافانه، آن را نگاشته است: «از میان گونه‌گون آثار دکتر/اسلامی ندوشن، کتاب «روزها» برجستگی ویژه‌ای دارد، زیرا هم سرگذشت‌نامه است هم سفرنامه؛ هم داستان است، هم رمان؛ هم تاریخ ادبیات ایران است، هم تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران، هم تاریخ است، هم مردم‌شناسی. چکیده و تراوش افکار اجتماعی، سیاسی، ادبی و فرهنگی اسلامی ندوشن در لابه‌لای سطرهای درس‌نامه «روزها» دیده می‌شود و کم‌تر نکته اجتماعی و انسانی است که از نظر نکته‌سنج نویسنده پنهان شده باشد» (مسرت، ۱۳۹۴، ۲۵: ۷). جلد نخست کتاب، دربرگیرنده خاطرات نویسنده از چهار سالگی تا چهارده سالگی (۱۳۱۸-۱۳۰۴) است. کتاب «روزها» بازگشت به گذشته خود است و حسابرسی از خود. در مقدمه کتاب آمده است:

«بازگشت به گذشته، نوعی از بازشناخت خود است، حسابرسی از خود: که بوده‌ام، چه کرده‌ام، چه هستم؟ به کجا باید بروم؟ زیرا انسان به مرحله‌ای از عمر می‌رسد که باید قدری به حساب‌هایش برسد، به قول فردوسی: مگر بهره‌ای گیرم از پند خویش، و آن‌چه در دست مانده همین خاطره‌هاست؛ آن را در طبق اخلاص بگذاریم، ظاهر و باطن» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۳)

محمد علی اسلامی در این کتاب، ماجرای زندگی خود را مرحله به مرحله یادآوری و تحلیل می‌کند بدون اینکه از هیچ منبعی جز ذهن خود استفاده کند. او در مقدمه کتاب با شیوه‌ای هنرمندانه و ادیبانه به دلایل نگارش کتاب «روزها»، و دیدگاه خود درباره گذر عمر اشاره می‌کند و می‌نویسد: ما در برزخ میان دو دنیا- دنیایی که رفت و دنیایی که در کار آمدن است- زندگی کرده‌ایم که هیچ نسلی از ایرانی، این موقعیت را نداشته و نخواهد داشت. من به شکرانه آنکه در این دوران دوران‌ها زیسته‌ام که بیش از هر دوران، ژرفا، غم و شادی و زیبایی و زشتی روح بشر را منعکس کرده است، می‌کوشم تا دیده‌ها و خواننده‌ها و شنیده‌های خود را بر قلم آورم، با خلوص و خضوع. ما پیام‌آور قرون هستیم؛ نسلی که گذشته‌های دور در وجودش به دوران جدید پیوند خورده است. از همه این‌ها که بگذریم، آیا این نوشتن‌ها، به یاد آوردن‌ها، بر سر مزار روزها بازگشتن‌ها نشانه آن نیست که آرام آرام مرگ بر در می‌کوبد، و آیا همه این‌ها یکی از همان ترفندها

نیست، برای آنکه ندای او را با بیم کم‌تر بشنویم، خود را با گذشته‌ها مست کنیم؟» (ر.ک: همان: ۱۸-۱۳).

۲. معرفی کتاب روزها (جلد دوم)

محمدعلی اسلامی سه سال پس از انتشار نخستین جلد کتاب «روزها»، جلد دوم کتاب را در سال ۱۳۶۶ توسط انتشارات یزدان نشر داد. او به شعر شارل بودلر علاقه وافری داشت و به همین دلیل صفحه قبل از شروع مقدمه کتاب خود را به این جمله زیبای شارل بودلر، شاعر و نویسنده فرانسوی اختصاص داده است که: «بعضی از لحظات زندگی را دوبار زیسته‌ام: یکی آن‌گاه که آن‌ها را زیسته‌ام؛ دیگر، آن‌گاه که آن‌ها را نوشته‌ام. به یقین آن‌ها را هنگام نوشتن عمیق‌تر زیسته‌ام» (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۲: ۵).

جلد دوم کتاب «روزها» حوادث زندگی نویسنده را از شهریور ۱۳۱۷ تا شهریور ۱۳۲۳ در بر می‌گیرد، دورانی که محمدعلی اسلامی در دبستان و دبیرستان مشغول تحصیل بود. در پیش‌گفتار کتاب آمده است:

«آنچه مرا برانگیخت تا به ثبت این لحظه‌ها بپردازم، آرزوی دست یافت به آن زندگی است، یعنی آن عصاره بی‌نام نگفتنی که امید بر آن است که با فشردن روزهای رفته و پالودن دردها و تفاله‌ها بر جای بماند؛ و از همین رو تبرک جسم و نام کتاب را از بیت معروف مولانا جلال‌الدین گرفتم که: روزها گرفتارم / تو بمان ای آن که چون تو پاک نیست» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۵ ج ۲: ۱۰-۹)

۳. معرفی کتاب روزها (جلد سوم)

جلد سوم «روزها» در سال ۱۳۷۶ توسط انتشارات یزدان به چاپ رسید. این جلد با چند سال تأخیر انتشار یافت علت تأخیر چاپ کتاب هم کارهای فراوان، به ویژه مجله «هستی» بود که وقت‌ها را در انحصار خود می‌گرفت، تا اینکه سرانجام جلد سوم در سال ۱۳۷۶ منتشر شد. این جلد، رویدادهای زندگی نویسنده را از شهریور ۱۳۲۳ تا آذر ۱۳۳۴ در بر می‌گیرد، یعنی دوران تحصیل نویسنده در تهران و چند سالی خارج از کشور. در دیباچه کتاب آمده است:

«البته نباید انتظار داشت که همه دریافت‌های خود را به بیان آورده باشم. هنوز در خاک ایران پا به عرصه وجود نهاده است کسی که آنچه در دل دارد بتواند بگوید. اما هرچه را که امکان گفتنش بود، کوشش داشتم که با صراحت و صمیمیت در طبق اخلاص بگذارم. سبکبار بودم؛ زیرا در مقام یا موقعیتی قرار نگرفته بودم که لازم باشد که چیزی را به رنگ تلبیس بیارایم. حاصل عمرم به قول مولوی این سه سخن بود: پیویم و بنگرم و بگویم» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۵، ج ۳: ۱۱).

۴. معرفی کتاب روزها (جلد چهارم)

جلد چهارم کتاب «روزها» در سال ۱۳۸۶ توسط انتشارات یزدان به چاپ رسید. این جلد از کتاب، حوادث زندگی محمدعلی اسلامی را از ۲۸ مرداد ۳۲ تا ۲۲ بهمن ۵۷ در برمی‌گیرد. جلد چهارم کتاب «روزها» نزدیک به ده سال پس از جلد سوم انتشارات یافت. دلیل این فاصله بیش‌تر این بود که نویسنده برای ثبت و نشر حوادث این دوره از زندگی‌اش دچار شک و تردید شده بود و آن هم برمی‌گشت به اتفاقات گوناگون و عجیبی که در این دوره به وقوع پیوسته بود:

«در هیچ نوشته‌ای به اندازه جلد چهارم روزها، با وسواس روبه‌رو نبوده‌ام. بارها آن را برداشتم و گذاردم، و برای همین بود که فاصله میان جلد سوم و چهارم نزدیک به ده سال طول کشید. چه بنویسم؟ از کجایش بگویم؟ دورانی که این مجلد را در بر می‌گرفت، یعنی از ۲۸ مرداد ۳۲ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ یکی از عجیب‌ترین دوره‌های تاریخ ایران بود، و ما این بدبختی یا خوشبختی را داشتیم که با این زمان مقارن باشیم» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۵، ج ۴: ۱۱)

هر گاه پس از انقلاب جمهوری اسلامی ۱۳۵۷ به مسائل و مشکلات پیش از آن با دقت نگریسته شود، این مسأله به ذهن می‌رسد که شاید اگر حکومت آن زمان، مطالبی را که روشنفکران و اندیشمندان با آگاهی و درایت، در کتاب‌ها و مجله‌ها و روزنامه‌ها نوشته و چاپ می‌کردند، دقیق مطالعه می‌کرد و آن‌ها را به کار می‌برد هرگز سرنگون نمی‌شد و این همه بدبختی و بیچارگی برای کشور به بار نمی‌آورد. محمدعلی/اسلامی، در مقدمه همین کتاب به این نکته دیکتاتوری بودن رژیم گذشته و خودرأی بودن آن که عامل اصلی سرنگونی حکومت بود، اشاره می‌کند و می‌گوید:

«کسانی که با قلم من آشنایی دارند می‌دانند که طی بیست و پنج سال، از ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷، یک معترض شناخته شده نسبت به مشی موجود بودم، فرجامش نشان داد که حق با من بود؛ ولی این بدان معنا نیست که با آن دستگاه عناد شخصی داشته باشم. کم‌ترین موجبی برای عناد یا دلتنگی نبود. نه توقعی داشتم، نه کمبودی و نه انتظاری که برآورده نشده باشد. زندگی خود را می‌کردم و به کار خود مشغول بودم؛ ولی چون پای مملکت در میان بود، نمی‌توانستم خاموش بمانم. بارها و بارها به صراحت یا به کنایه نوشتم که بار کژ به منزل نمی‌رسد. اگر خوانده و گوش کرده بودند، اینگونه زبونه سرنگون نمی‌شدند» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۵، ج ۴: ۱۴)

ششم معرفی آثار نویسندگان و شاعران خارجی که به نثر فارسی ترجمه کرده است، نمونه بارز آن، کتاب «پیروزی آینده دموکراسی» است:

کتاب «پیروزی آینده دموکراسی» نخستین کتاب محمدعلی اسلامی ندوشن بود که در سال ۱۳۲۸ توسط انتشارات امیرکبیر نشر یافت. و این برای محمدعلی اسلامی شگون کار بود که آغاز قلم‌زنی خود را با نام دموکراسی همراه کرد. چاپ دوم کتاب توسط انتشارات جامی در سال ۱۳۶۹ شکل گرفت و پس از آن نیز چندین بار، تجدید چاپ شد.

متن کتاب خطابه‌ای بود از توماس من، نویسنده معروف آلمانی، که در سال ۱۹۳۸ برنده جایزه نوبل شده بود و معتبرترین نویسنده آلمان در نیمه اول قرن بیستم به شمار می‌رفت. توماس من در زمان نازی‌ها به امریکا مهاجرت کرده، و در آنجا پناه گرفته بود. مطالب کتاب‌اش را به صورت خطابه‌هایی در سال ۱۹۳۸ در دانشگاه «پرینستون» آمریکا ایراد کرد. چون موضوع خطابه‌های توماس من، تحلیل فلسفی‌ای از نظام دموکراسی و آزادی‌خواهی به سبک امریکایی، در برابر استیلا نازیسم بود، از این رو اسلامی ندوشن مؤخره‌ای بر ترجمه خود افزود، و در آن اشاره کرد که امریکای بعد از جنگ از حکومت‌هایی پشتیبانی کرده است که با دموکراسی فاصله زیاد داشته‌اند. سپس بحثی راجع به دموکراسی پیش آورد، که طی آن گفته شده است: در دموکراسی‌های مسخ‌شده تن و روان مردم را در زنجیر نگاه می‌دارند، و فرزندان آن‌ها را فنون نبرد می‌آموزند تا همان‌ها از پایه‌های کرسی دشمنان خویش حفاظت کنند. اما دموکراسی واقعی آن است

که در آن هرگونه تعصب ناروا، چه نژادی، چه ملی و چه آیینی، ناشایست و ناهشیوار است و با ضمیر روشن دنیای امروز سازگار نیست (ر.ک: اسلامی ندوشن، ۱۳۸۴: ۱۲-۱). مؤخره شامل ۱۲ صفحه بود، که /اسلامی ندوشن آن را در دوران دانشجویی نوشته بود. با دقت در مطالعه آثار او این نکته یافت می‌شود که خطّ مش فکری را که نویسنده در آن مؤخره، در دوران دانشجویی ترسیم کرده بود، در تمام عمرش ادامه داشته و روی همین خط جلو آمده است که گواه آن‌ها هم آثار اوست.

نتیجه بحث

پس از بررسی و تحلیل شناخت‌نامه محمدعلی /اسلامی، در پایان این مقاله به جمع بندی اجمالی به عنوان نتیجه‌گیری می‌پردازیم.

در این مقاله محمدعلی /اسلامی ندوشن به طور کامل معرفی شد، آثار او طبقه‌بندی گردید، و پس از طبقه‌بندی آثارش، آثاری که در زمینه ادبی نگاشته شده‌اند، تحلیل و بررسی شدند. و این نتیجه حاصل شد که /اسلامی ندوشن آثار گوناگونی را به دو شیوه نظم و نثر نوشته، در نظم بیش‌تر اشعارش را با مضمونی نو، به شیوه کلاسیک و بیش‌تر در قالب رباعی سروده است، و در نثر نیز آثار او به دو گروه ترجمه و نگارش تقسیم شده‌اند. در بخش ترجمه آثار او به ترجمه شعر، داستان و نمایشنامه اختصاص دارند و در بخش نگارش، آثارش در زمینه‌های گوناگونی مانند داستان‌نویسی، نمایشنامه‌نویسی، سفرنامه‌نویسی، نقد ادبی و ادبیات تلفیقی با موضوعات متفاوت نوشته شده‌اند. همچنین دریافتیم که /اسلامی ندوشن با نوشتن آثار گوناگونی درباره موضوعات مختلف، سبب ارتقای زبان فارسی شده، و عمر گرانمایه خود را وقف رونق ادبیات فارسی و رواج آن به دیگر کشورها نموده است، تا نام زبان فارسی همواره بر تارک جهان ادبی جاودانه باقی بماند.

کتابنامه

- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۵۷ش، *پنجره‌های بسته*، چاپ دوم، تهران: توس.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۷۳ش، *ابر زمانه، ابر زلف*، چاپ چهارم، تهران: یزدان.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۷۳ش، *آزادی مجسمه*، چاپ سوم، تهران: توس.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۷۴ش، *ماجرای پایان ناپذیر حافظ*، چاپ دوم، تهران: یزدان.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۸۰ش، *داستان داستان‌ها*، چاپ هفتم، تهران: انتشارات آثار.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۸۷ش، *فرهنگ و شبه فرهنگ*، چاپ چهارم، تهران: یزدان.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۹۴ش، *بهار در پاییز*، چاپ دوم، تهران: یزدان.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۹۵ش، *روزها*، جلد چهارم، چاپ دوم، تهران: یزدان.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۹۵ش، *روزها*، جلد دوم، چاپ پنجم، تهران: یزدان.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۹۵ش، *روزها*، جلد سوم، چاپ چهارم، تهران: یزدان.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۹۶ش، *چهار سخنگوی وجدان ایران*، چاپ دوازدهم، تهران: قطره.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. ۱۳۹۶ش، *روزها*، جلد اول، چاپ پنجم، تهران: یزدان.
- پیرودلر، شارل. ۱۳۷۲ش، *ملال پاریس و گل‌های بدی*، چاپ سوم، ترجمه محمدعلی اسلامی ندوشن، تهران: یزدان.
- مان، توماس، ۱۳۸۴ش، *پیروزی آینده دموکراسی*، چاپ سوم، ترجمه محمدعلی اسلامی ندوشن، تهران: امیرکبیر.
- مسرت، حسین. ۱۳۹۲ش، *دیباچه‌ها (برگرفته از کتاب‌های دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن)*، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مسرت، حسین. ۱۳۹۴ش، *دیدگاه‌ها (دفتر پنجم: کارنامه ادبی)*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مسرت، حسین. ۱۳۹۴ش، *دیدگاه‌ها (دفتر چهارم: نوشته‌هایی در ادب و تاریخ)*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مسرت، حسین. ۱۳۹۴ش، *دیدگاه‌ها (دفتر دوم: روزها)*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مسرت، حسین. ۱۳۹۴ش، *دیدگاه‌ها (دفتر سوم: درباره جامعه و فرهنگ)*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مسرت، حسین. ۱۳۹۴ش، *دیدگاه‌ها (دفتر نخست: درباره فردوسی و شاهنامه)*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. ۱۳۶۶ش، *مثنوی معنوی*، جلد ۱، تصحیح نیکلسون، تهران: مولی.

Bibliography

- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 1978, Closed Windows, Second Edition, Tehran: Toos.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 1994, Abar Zamaneh, Abar Zolf, fourth edition, Tehran: Yazdan.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 1994, Freedom of Sculpture, third edition, Tehran: Toos.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 1995, The Endless Adventures of Hafez, Second Edition, Tehran: Yazdan.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 2001, Story of Stories, seventh edition, Tehran: Asar Publications.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 2008, Culture and quasi-culture, fourth edition, Tehran: Yazdan.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 2015, Spring in Autumn, Second Edition, Tehran: Yazdan.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 2016, Days, Volume 4, Second Edition, Tehran: Yazdan.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 2016, Days, Volume 2, Fifth Edition, Tehran: Yazdan.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 2016, Days, Volume 3, Fourth Edition, Tehran: Yazdan.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 2017, Four Spokespersons of Iranian Conscience, Twelfth Edition, Tehran: Qatreh.
- Islami Nadoshan, Mohammad Ali 2017, Days, Volume One, Fifth Edition, Tehran: Yazdan.
- Pirbodler, Charles. 1993, Paris boredom and bad flowers, third edition, translated by Mohammad Ali Eslami Nadoshan, Tehran: Yazdan.
- Man, Thomas, 2005, The Future Victory of Democracy, Third Edition, translated by Mohammad Ali Eslami Nadoshan, Tehran: Amirkabir.
- Massarrat, Hussein 2013, Introductions (taken from the books of Dr. Mohammad Ali Eslami Nadoshan), Second Edition, Tehran: Anteshar Co.
- Massarrat, Hussein 2015, Perspectives (Fifth Office: Literary Record), Tehran: Anteshar Co.
- Massarrat, Hussein 2015, Perspectives (Book 4: Writings in Literature and History), Tehran: Anteshar Co.
- Massarrat, Hussein 2015, Perspectives (Book 2: Days), Tehran: Anteshar Co.
- Massarrat, Hussein 2015, Perspectives (Book 3: About Society and Culture), Tehran: Anteshar Co.
- Massarrat, Hussein 2015, Views (First Office: About Ferdowsi and Shahnameh), Tehran: Anteshar Co.
- Movlavi, Jalaloddin Mohammad. 1987, Masnavi Manavi, Volume 1, Nicholson Correction, Tehran: Molly.

Monographie of Dr. Mohammad Ali Eslami Nadoshan

Mehri Nasiri

PhD Candidate, Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Shahrekord Branch

Hossein Khosravi

Associate Professor, Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Shahrekord Branch

Asghar Rezapourian

Assistant Professor, Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Faculty of Humanities, Shahrekord Branch

Abstract

Monographie is a research that is (usually) done by an author on a single topic and the result, which is accompanied by a description and details, is presented in the form of a book, article or dissertation. Monographie research was first used by Frederick Lopele in the nineteenth century to describe workers' lives. He published the results of his research in a book entitled Workers of 1855. In Iran, monographie first began with the publication of the book "Orazan" by Jalal Al-Ahmad, then the writing of monographies took a new form. The subject of this article is also dedicated to the monographie of Mohammad Ali Eslami Nadoshan. In this Islamic article, Nadoshan is introduced, his works are classified, and then his most famous works are examined.

Keywords: onographie Mohammad Ali Eslami works analysis.